

κλεί ως εμπειριστή. Η προσπάθειά του να ταυτίσει τον πραγματικό κόσμο των αντιληπτών αντικειμένων με την αντίληψή μας γι' αυτόν και η άρνηση οποιασδήποτε ανεξάρτητης από την εμπειρία υλικής πραγματικότητας είναι τα πιο προφανή παραδείγματα γι' αυτό. Η θεωρία του όμως για τη φυσική φιλοσοφία, που απορρίπτει κάθε εσωτερικό μηχανισμό πραγματικών ουσιών «κρυμμένο... πίσω από το προσκήνιο»⁸⁸, μηχανισμός ο οποίος θα χρειαζόταν για να εξηγήσει «εκείνα τα φαινόμενα που βλέπει κανείς στο θέατρο του κόσμου», είναι επίσης ένα σαφές παράδειγμα. Πράγματι, ακριβώς όπως ο ιμπεριαλισμός του Μπέρκλεϊ προεικάζει τη φαινομενολογική θεωρία της αντίληψης που αναπτύχθηκε από τους αποκαλούμενους Λογικούς Εμπειριστές αυτού του αιώνα, έτσι και η άποψή του, κατά την οποία σκοπός της επιστήμης δεν είναι να παρέχει εξηγήσεις για τις κανονικότητες της φύσης, αλλά μόνο να φτάσει σε συνοπτικές και χρήσιμες περιγραφές τους, προεικάζει τον εργαλειώδη τους χαρακτήρα.

Παρά τον ισχυρισμό του Μπέρκλεϊ ότι «παντού και πάντοτε αντιλαμβανόμαστε όλα τα φανερά τεκμήρια της θεότητας»⁸⁹, η σημαντική θέση που κατέχει ο Θεός στη φιλοσοφία του μοιάζει αναπόφευκτα τόσο μακριά από την άμεση εμπειρία, όσο και ο υλικός κόσμος της φιλοσοφίας του 17ου αιώνα φαινόταν μακρινός για τον ίδιο. Δε θα 'πρεπε να ξεχνάμε, πάντως, ότι οι ίδιες οι δεσμεύσεις του Μπέρκλεϊ είναι περισσότερο απέναντι στο Θεό παρά στις προκαθορισμένες απαιτήσεις του οιασδήποτε εξιδανικευμένου εμπειρισμού.

Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776)

Ο Ντέιβιντ Χιουμ γεννήθηκε το 1711 στο Εδιμβούργο, από οικογένεια Καλβινιστών. Πέρασε την παιδική του ηλικία και ένα μέρος της εφηβείας του στο πατρικό του σπίτι, κοντά στο Μπέργουικ. Εισήχθη στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, όπου σπούδασε κλασική φιλολογία, μαθηματικά και φιλοσοφία. Όλοι περίμεναν ότι θα γινόταν δικηγόρος, αλλά, από τα δεκαοχτώ του χρόνια κιόλας, είχε βάλει σκοπό μια ζωή αφιερωμένη στη φιλοσοφία και τη συγγραφή. Ολοκλήρωσε την *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση* [*Treatise of Human Nature*] στη Γαλλία, λίγο μετά τα είκοσί του χρόνια. Παρότι η *Πραγματεία* θεωρείται σήμερα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά έργα, τον καιρό που εκδόθηκε (1739-40) δεν έκανε

καμιά ιδιαίτερη εντύπωση. Σύμφωνα με την εκτίμηση του ίδιου του Χιουμ, αυτό το έργο «θάφτηκε από τον τύπο εξ αρχής»¹. Οι νεανικές του ελπίδες ματαιώθηκαν για δεύτερη φορά το 1745, όταν, έχοντας απομακρυνθεί από τον Καλβινισμό, απέτυχε να πάρει την έδρα Ηθικής και Πνευματικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, το οποίο σήμερα στεγάζει το τμήμα φιλοσοφίας σ' ένα κτίριο που φέρει το όνομά του.

Το 1748, η έκδοση της *Έρευνας σχετικά με την Ανθρώπινη Νόηση* [*An Enquiry concerning Human Understanding*], μιας πιο ζωντανής, δημοφιλούς και εύκολα προσεγγίσιμης εκδοχής του πρώτου και μέρους του δεύτερου βιβλίου της *Πραγματείας*, του εξασφάλισε εν μέρει την αποδοχή και τη φήμη που επιθυμούσε. Ούτε αυτή όμως ούτε η επανασυνγραφή του τρίτου τόμου της *Πραγματείας* ως *Έρευνας σχετικά με τις Αρχές των Ηθών* [*An Enquiry concerning the Principles of Morals*] στάθηκαν ικανά να αποτρέψουν την αποτυχία του να γίνει καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης, το 1752. Με κείμενά του για τη θρησκεία, όπως *Η Φυσική Ιστορία της Θρησκείας* [*Natural History of Religion*] (1757), έργο στο οποίο υποστηρίζει ότι ο χριστιανικός μονοθεϊσμός προκύπτει από αρνητικά συναισθήματα όπως η επιθυμία κολακείας των κατωτέρων προς τους ανωτέρους τους, προκάλεσε την εχθρότητα των ορθοδόξων. Η εχθρότητα αυτή τον οδήγησε στην απόφαση να μη δημοσιεύσει τους *Διαλόγους σχετικά με τη Φυσική Θρησκεία* [*Dialogues concerning Natural Religion*] μέχρι το θάνατό του, αλλά δεν τον εμπόδισε να κερδίσει τελικά τη φήμη που αναζητούσε, με τη δημοσίευση της εξάτομης *Ιστορίας της Αγγλίας* [*History of England*] (1756-61). Τα χρόνια που βρέθηκε στο Παρίσι, ως βοηθός του Άγγλου πρέσβη από το 1763, ανεδείχθη σε υπερβολικά κοινωνική προσωπικότητα, στη συνέχεια ειδωλοποιήθηκε, ώσπου έγινε περιζήτητος.

Την τελευταία περίοδο της ζωής του την πέρασε στη γενέτειρά του, το Εδιμβούργο, όπου πέθανε το 1776.

Παρόλο που ο Χιουμ απέκτησε με μεγάλη καθυστέρηση δημόσια αναγνώριση και φήμη, σ' όλη του τη ζωή αγαπήθηκε υπερβολικά από τους φίλους του. Υπήρξε ευγενής και ευαίσθητος άνθρωπος, διασκεδαστικός στην παρέα, προφανώς προικισμένος με πνεύμα και γοητεία. Η αξία που απέδιδε στην καλοσύνη, την ευγένεια και τα ευεργετικά αποτελέσματα του καλού χιούμορ είναι φανερή στα κείμενά του. Οι αιχμηρές του παρατηρήσεις όμως για τις σκοτεινές «μοναστικές αρετές»² και το «θλιβερό μανδύα», με τον οποίο πολλοί είχαν ντύσει την ηθική, φαίνονται να στρέφονται εναντίον μιας σκοτεινότερης πλευράς της δικής του φύσης, που δυστυχώς ο φιλοσοφικός του στοχασμός δεν μπόρεσε να αλλάξει. Η εγγενής καλοπροαίρετη κοινωνικότητά του υπήρξε ίσως όχι τόσο ζήτημα φυσικής χαράς και αισιοδοξίας, όσο κάτι για το οποίο αγωνίστηκε προκειμένου να το πετύχει.

Ένα από τα βασικά ενδιαφέροντα της φιλοσοφίας του 17ου αιώνα υπήρξε η ιδέα μιας επιστήμης του φυσικού κόσμου. Το βασικό ενδιαφέρον του Χιουμ ήταν να επεκτείνει αυτή την επιστήμη στον άνθρωπο, ώστε να προκύψει αυτό που κάποιες φορές απεκαλείτο «ηθική επιστήμη». Πράγματι, υποστηρίζει ο Χιουμ, προτού μπορέσουμε να μιλήσουμε με σαφήνεια για τις επιστήμες γενικά, είναι αναγκαίο να αποκτήσουμε σαφή εικόνα σ' ό,τι αφορά την ανθρώπινη φύση, καθώς όλες οι επιστήμες σχετίζονται με αυτήν. Αν είχαμε γνώση της «έκτασης και της δύναμης της ανθρώπινης νόησης», ενδεχομένως να γινόμασταν μάγιστρος ανέλπιστα προόδων της επιστήμης. Η μελέτη της «ανθρώπινης φύσης» έχει σαφώς στενότερη σχέση με τη λογική, την ηθική και την πολιτική (που με τη σειρά τους πραγματεύονται τους συλλογισμούς, τα συναισθήματα και τους μεταξύ τους συνειρμούς) απ' ό,τι με τα μαθηματικά, τη φιλοσοφία της

φύσης και τη θρησκεία. Παρότι όμως αυτή η τελευταία κατηγορία επιστημών δεν έχει ως αντικείμενο μελέτης τον άνθρωπο, εντούτοις αποτελεί αντικείμενο σπουδής εκ μέρους του. Εάν καταλαβαίναμε τον τρόπο που κατανοούμε τις επιστήμες, ενδεχομένως να τις κατανοούσαμε καλύτερα. «Δεν υπάρχει κανένα σπουδαίο ζήτημα του οποίου η λύση να μην περιλαμβάνεται στην επιστήμη του ανθρώπου»³⁶. Το πρόγραμμα του Χιουμ είναι να βαδίσουμε απευθείας στον πυρήνα αυτών των επιστημών, που δεν είναι άλλος από την ανθρώπινη φύση. Προσπαθώντας να «εξηγήσουμε τις αρχές της ανθρώπινης φύσης, φτάνουμε να προτείνουμε ένα ολοκληρωμένο σύστημα των επιστημών, χτισμένο σ' ένα θεμέλιο εντελώς καινούργιο»³⁶.

Εάν όμως η επιστήμη του ανθρώπου, η «ηθική επιστήμη», αποτελεί το θεμέλιο όλων των άλλων επιστημών, ποιο είναι το δικό της θεμέλιο; Αναφερόμενος στο κατόρθωμα του Μπέικον να θέσει μια σταθερή βάση για τη φυσική φιλοσοφία κάνοντάς την «πειραματική», ο Χιουμ λέει ότι το μοναδικό σταθερό θεμέλιο που μπορούμε να δώσουμε στην επιστήμη του ανθρώπου είναι το να την τοποθετήσουμε στη βάση της «εμπειρίας και της παρατήρησης»^{4α}. Η *Πραγματεία* έχει ως υπότιτλο «Μια προσπάθεια εισαγωγής της πειραματικής μεθόδου του στοχασμού σε ηθικά ζητήματα», και σε αυτή ο Hume προτείνει «την εφαρμογή της πειραματικής φιλοσοφίας σε ηθικά θέματα»^{4β}. Αφού οι αρχές κάθε επιστήμης πρέπει να θεμελιωθούν στο κύρος της εμπειρίας, οφείλουμε να «συγκεντρώσουμε τα πειράματά μας»^{4γ} και να τα διαθέσουμε στην επιστήμη του ανθρώπου. Ο Χιουμ δε συσσωρεύει απλώς παρατηρήσεις για τα φαινόμενα του ανθρώπινου νου. Γνωρίζει ότι οι πρώτες εντυπώσεις είναι συχνά απατηλές και τονίζει ότι οφείλουμε να τις διατυπώνουμε υπό μορφή υποθετικών προτάσεων, τις οποίες θα ελέγχουμε. Επινοεί «πειράματα προς επιβεβαίωση του... [δικού του] συστήματος»⁵ και η επιθυμία του να ακολουθήσει

αυτό που βλέπει ως μέθοδο της φυσικής φιλοσοφίας είναι αδιάλειπτα φανερό.

Παρά την αναφορά του στον Μπέικον ως τον πρώτο που εισήγαγε τον «πειραματικό τρόπο του σκέπτεσθαι» στη φυσική φιλοσοφία, ο πραγματικός «ήρωας» του Χιουμ είναι ο σχεδόν σύγχρονός του Νεύτων, που υπερασπίστηκε την παλαιά αναλυτικοσυνθετική μέθοδο της Πάδοβας. Στο έργο του *Η Ιστορία της Αγγλίας* αναφέρεται θριαμβικά στη «μεγαλύτερη και σπανιότερη ιδιοφυΐα που παρουσιάστηκε ποτέ και έλαμψε προς χάρη και καθοδήγηση του ανθρώπινου είδους»^{6α} και παρακάτω: «προσεκτικός ώστε να μην παραδέχεται άλλες αρχές από εκείνες που θεμελιώνονται στο πείραμα, αλλά αποφασιστικός ώστε να υιοθετεί κάθε τέτοια αρχή ανεξάρτητα από το πόσο καινούργια ή ασυνήθιστη ήταν»^{6β}. Το μεγάλο κατόρθωμα του Νεύτωνα ήταν η διατύπωση του νόμου της βαρύτητας, σύμφωνα με τον οποίο τα υλικά σώματα έλκονται μεταξύ τους αντιστρόφως ανάλογα προς το τετράγωνο της απόστασής τους και ανάλογα με τη μάζα τους. Αυτός ο νόμος συσχέτισε και συνδύασε πολλά αντικρουόμενα γεγονότα και παρατηρήσεις και ο Χιουμ προσπάθει να βρει αρχές που θα επιφέρουν παρόμοια συνοχή σε μια ποικιλία διανοητικών φαινομένων. Όπως ο Νεύτωνας συστηματοποίησε τις κινήσεις των πλανητών, έτσι και ο Χιουμ με υπερηφάνεια συστηματοποίησε φαινομενικά άσχετες μεταξύ τους νοητικές διεργασίες. Σε κάποιες περιπτώσεις οι αντιστοιχίες μεταξύ του Χιουμ και του Νεύτωνα γίνονται ακόμα προφανέστερες. Τρεις από τις συστηματικές του «αρχές» αφορούν τον τρόπο με τον οποίο πολλές από τις ιδέες μας συσχετίζονται μεταξύ τους και εδώ, λέει ο Χιουμ, «πρόκειται για ένα είδος *έλξης* το οποίο θα αποκαλυφθεί ότι έχει τόσο εντυπωσιακά αποτελέσματα στον πνευματικό κόσμο όσο και στο φυσικό»⁷ και θα βρίσκει έκφραση σε εξίσου πολλές και διάφορες μορφές. Ακόμη, ο Χιουμ επικροτεί το Νεύτωνα για την απροθυμία

του να συλλογιστεί πάνω στα τελικά αίτια της βαρυτικής έλξης· όπως και ο Λοκ, ο Χιουμ θεωρεί ότι η βαρύτητα, η συνοχή των μερών της ύλης και η μετάδοση της κίνησης μέσω της ορμής είναι τελικά «ολοσχερώς απρόσιτες στην ανθρώπινη περιέργεια και την έρευνα»⁸. Παρόμοια μετριοπάθεια αρμόζει και στις ηθικές επιστήμες· οφείλουμε να αρκούμαστε στον εντοπισμό κάποιων συστηματικών αρχών και να περιορίζουμε την «άκρατη επιθυμία» της διερεύνησης των αιτιών. Είναι προτιμότερο να τις αντιμετωπίζουμε μόνο ως «πρωτογενείς ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης, τις οποίες εγώ δεν υποκρίνομαι ότι εξηγώ»⁹.

Η «επιστήμη του ανθρώπου», κατά τον Χιουμ, χωρίζεται σε τρία μέρη, ανάλογα με το αν έχει ως θέμα της τη «νόηση», τα «πάθη» και τα «ήθη». Υπάρχει μια τάση να αντιμετωπίζουμε τον Χιουμ σαν επιστημολόγο που ασχολείται κυρίως με τη «νόηση», ο ίδιος όμως δηλώνει εξ αρχής ότι το πραγματικό του ενδιαφέρον εστιάζεται στα πάθη. Μιλώντας για τα πάθη, δείχνει ότι διαπιστώνονται αναλογίες μεταξύ αυτών και των πεποιθήσεων, όπως έχει ήδη εξηγήσει, σε ό,τι αφορά τη «νόηση». Με δεδομένη την αντίληψή του για τις διαδικασίες συστηματοποίησης στις φυσικές επιστήμες, όπως είναι φυσικό ισχυρίζεται πως αυτό καταδεικνύει ότι βαδίζει στο σωστό δρόμο. Αλλά η εξέλιξη των ιδεών του στο χρόνο πιθανώς ακολούθησε τον αντίστροφο δρόμο. Στην πραγματικότητα, θα έλεγε κανείς ότι η επιστημολογία του υποστηριζόταν από την ηθική ψυχολογία του και όχι το αντίθετο, όπως ο ίδιος υπαινίσσεται. Στη θεωρία του για τα πάθη και τα ηθικά συναισθήματα, ότι δηλαδή είναι όλα ζητήματα αναδραστικών συναισθημάτων παρά συλλογισμών, είναι φανερά επηρεασμένος από τον Φράνσις Χάτσεσον. Ο Χιουμ φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει τη δυνατότητα τελικής διαμόρφωσης μιας αντίστοιχης θεωρίας για τις πεποιθήσεις και τη νόηση. Η τελική ενοποιημένη εικόνα του για μας τους ανθρώ-

πους είναι εικόνα πλασμάτων που η σκέψη τους, τα αισθήματά τους και οι ηθικές τους αξιοδοτήσεις βρίσκονται υπό το κράτος των ιδίων αρχών που διέπουν τη φύση μας. Ούτε οι πραγματικές μας πεποιθήσεις και οι σκέψεις ούτε τα ηθικά μας συναισθήματα διαχωρίζονται ή διακρίνονται από τα αναδραστικά αισθήματα και συναισθήματα. Όλα αποτελούν ομοίως αναπόφευκτο αποτέλεσμα των ιδίων παρατηρήσιμων χαρακτηριστικών και αρχών της ανθρώπινης φύσης, μιας φύσης που δε διαφέρει κατ' ουσίαν σε τίποτα από τη φύση οποιουδήποτε άλλου ζώου.

Η τάση να αντιμετωπίζουμε τον Χιουμ ως φιλόσοφο που ασχολήθηκε κυρίως με ζητήματα νόησης, δηλαδή το θέμα του πρώτου τόμου της *Πραγματείας* και της *Πρώτης Έρευνας*, συνάδει με την αντίληψη που θέλει τις πρώτες σημαντικές εισαγωγικές παραγράφους αυτών των έργων να συνδέονται αποκλειστικά με τη νόηση. Στην πραγματικότητα, ο μηχανισμός που ο Χιουμ αναπτύσσει στις παραγράφους αυτές διαπερνά και τα τρία μέρη της «επιστήμης του ανθρώπου».

Αυτό που αποκαλεί *αντιλήψεις* [perceptions] είναι κάτι που απασχολεί τον Χιουμ σε όλο το φάσμα του έργου του. Πρόκειται για ένα γενικό όρο για το περιεχόμενο του νου όπως αισθήσεις, πεποιθήσεις, κρίσεις, μνήμες και αισθήματα, ηθικής φύσεως ή όχι. Ο Χιουμ δανείζεται αυτόν τον όρο από τον Χάτσεσον και τον προτιμά από τον όρο «ιδέα» του Λοκ, που θεωρεί ότι χρησιμοποιείται με μεγαλύτερο εύρος από εκείνο που αρμόζει στο καθαυτό νόημά του. Και ενώ ο Λοκ ανεπίσημα αναγνωρίζει μια διαφορά μεταξύ «ιδεών» που συλλαμβάνονται αρχικά από τις αισθήσεις και «ιδεών» όπως αυτές προκύπτουν από τη μνήμη, τη φαντασία ή τη σκέψη, ο Χιουμ κάνει το διαχωρισμό πιο έντονο, διακρίνοντας τις «αντιλήψεις» σε «εντυπώσεις» [impressions] και «ιδέες». Οι «εντυπώσεις», λέει, είναι «όλες οι αισθήσεις μας, τα πάθη και τα συναισθήματα όπως πρωτοεμφανίζονται

στην ψυχή»: οι «ιδέες» είναι οι αμυδρές εικόνες αυτών στη σκέψη, το συλλογισμό, τη μνήμη και τη φαντασία¹⁰. «Ο καθένας είναι πρόθυμος να δεχθεί ότι υπάρχει μια σημαντική διαφορά μεταξύ των νοητικών αντιλήψεων, π.χ. όταν ένας άνθρωπος αισθάνεται πόνο από υπερθέρμανση... και όταν αργότερα ανακαλεί αυτή την αίσθηση στη μνήμη του»¹¹. Η διαφορά μεταξύ των δύο είναι διαφορά βαθμού και όχι είδους. Είναι διαφορά «ζωντάνιας» ή «ζωηρότητας»: οι εντυπώσεις είναι ζωντανές αντιλήψεις, ενώ οι ιδέες είναι απλά λιγότερο ζωηρά αντίγραφα αυτών. Αλλά σ' αυτό υπάρχει μια δυσκολία που ο Χιουμ μάλλον δε συνειδητοποιεί. Εάν μια ιδέα θυμού είναι απλά μια λιγότερο ζωηρή αντίληψη από την εντύπωση που είναι ο ίδιος ο θυμός, φαίνεται ότι το να θυμάται κανείς ότι υπήρξε πολύ θυμωμένος είναι σαν να βρίσκεται αυτή τη στιγμή σε μια κατάσταση ηπιότερου θυμού. Βεβαίως και οι μνήμες μπορεί να αναζωπυρώνουν το θυμό μας, αλλά δεν μπορούμε να πούμε ότι ο θυμός που ανακαλούμε από το παρελθόν και ο καθαυτός θυμός είναι το ίδιο. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν τουλάχιστον δύο τρόποι κατά τους οποίους μπορεί να λεχθεί ότι ο Χιουμ δε μένει πιστός στην επίσημη εκδοχή του, δηλαδή στο ότι η διαφορά μεταξύ ιδεών και εντυπώσεων είναι απλώς μια διαφορά βαθμού ζωντάνιας. Εν πρώτοις, οι αρχές συσχετισμού των ιδεών είναι διαφορετικές από εκείνες των εντυπώσεων, διαφορά που δεν μπορεί να εξηγήσει η αναφορά του στην ποικιλία των βαθμών ζωηρότητας. Δεύτερον, οι ιδέες υποτίθεται ότι συνδέονται με τρόπο προσθετικό, όπως τα μήκη και οι αριθμοί, ενώ οι εντυπώσεις αναμειγνύονται, όπως τα χρώματα.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του εμπειρισμού, που εντοπίζεται στον Γκασεντί και στον Λοκ, είναι η άποψη ότι όλες μας οι ιδέες προκύπτουν από την εμπειρία. Αυτή η άποψη επανεμφανίζεται και στον Χιουμ. Αλλά ενώ για τους πρώτους είναι ένας θεωρητικός ισχυρισμός που έχει προκύψει μετά από

ώριμη σκέψη για το πώς οφείλουν να είναι τα πράγματα, στον Χιουμ διατυπώνεται περισσότερο ως παρατήρηση. Σκεπτόμενος, λοιπόν, τα νοητικά φαινόμενα, αυτά των ιδεών και των εντυπώσεων, και ιδιαίτερα το γεγονός ότι οι ιδέες δεν είναι παρά λιγότερο «ζωηρά» αντίγραφα των εντυπώσεων, οδηγείται σε μια υποθετική πρόταση που τη θέτει προς έλεγχο: «Όλες οι αντιλήψεις του νου είναι διπτές και εμφανίζονται τόσο ως εντυπώσεις όσο και ως ιδέες»^{12α}, έτσι ώστε για κάθε εντύπωση υπάρχει αντίστοιχα και μια παρόμοια ιδέα και για κάθε ιδέα, αντίστοιχα, μια εντύπωση, δεδομένου ότι η πρώτη είναι προϊόν αντιγραφής της δεύτερης. Περαιτέρω ανάλυση δείχνει ότι αυτή η υπόθεση έχει ανάγκη βελτίωσης. Μπορεί κάποιος να έχει μερικές φορές ιδέες χωρίς να έχει εντυπώσεις και εντυπώσεις χωρίς ιδέες. Μπορεί κάποιος να φανταστεί μια πόλη, χωρίς να την έχει δει ποτέ, με χρυσά πεζοδρόμια και ρουμπινένιους τοίχους, ενώ, αντίθετα, κάποιος άλλος μπορεί να αδυνατεί να θυμηθεί με κάθε λεπτομέρεια μια πόλη που έχει δει. Ακολούθως, ο Χιουμ διακρίνει μεταξύ απλού και σύνθετου, όπως είχαν ήδη κάνει ο Γκασεντί και ο Λοκ, και δέχεται ότι μπορούμε να φανταστούμε κάτι του οποίου εμπειρία δεν έχουμε αποκτήσει, εφόσον [όμως] έχουμε αποκτήσει εμπειρία των συστατικών του μερών. Έτσι, περιορίζει την υπόθεσή του στο πεδίο μιας ανταπόκρισης μεταξύ ιδεών και εντυπώσεων υπό τον όρο ότι και οι δύο είναι απλές. Θέλοντας να υποστηρίξει αυτόν τον περιορισμένο ισχυρισμό, υποστηρίζει ότι οι τυφλοί άνθρωποι που αδυνατούν να έχουν εντυπώσεις χρωμάτων δεν έχουν και τις ιδέες των χρωμάτων. Προτείνει έτσι να εκτελέσουμε το πείραμα της ανάλυσης των σκέψεων ή των ιδεών μας, προκειμένου να ελέγξουμε τη δυνατότητα αναγωγής τους σε απλές ιδέες, αντίγραφα εμπειρικών εντυπώσεων. «Όσοι θα υποστήριζαν ότι μια τέτοια θέση δεν είναι καθολικά αληθής... έχουν στη διάθεσή τους μόνο μία και μάλλον εύκολη μέθοδο να

τη διαφεύσουν· την παραγωγή μιας ιδέας που, κατά τη γνώμη τους, δεν προκύπτει από αυτή την πηγή»^{13α}.

Η *Πραγματεία* προβάλλει την ανταπόκριση και την ομοιότητα των ιδεών και των εντυπώσεων ως βασική αρχή της ανθρώπινης φύσης, που θα σταθεί ιδιαίτερος χρήσιμη σε περαιτέρω έρευνες. Είναι «η πρώτη αρχή που διατυπώνω στην επιστήμη της ανθρώπινης φύσης»^{12β}. Αλλά η *Έρευνα* την προβάλλει μάλλον πιο προκλητικά, ως ένα όπλο εξοβελισμού ακατάληπτων εκφράσεων και επανόρθωσης των συγκεχυμένων στοχασμών γύρω από σκοτεινά θέματα. Αν υποψιαστούμε «ότι ένας φιλοσοφικός όρος χρησιμοποιείται δίχως νόημα ή ιδέα (πράγμα που είναι πολύ συχνό), το μόνο που έχουμε να κάνουμε είναι να ερευνήσουμε από ποια εντύπωση προήλθε αυτή η υποτιθέμενη ιδέα. Κι αν σταθεί αδύνατο να βρούμε μια αντιστοιχία, αυτό θα λειτουργήσει ως επιβεβαίωση της υποψίας μας»^{13β}. Η αναφορά του Χιουμ σ' ένα αντιφατικό φαινόμενο δε θέτει τόσο σε αμφισβήτηση την πρώτη από τις χρήσεις αυτής της αρχής, όσο τη δεύτερη. Έχοντας την εμπειρία μιας διακεκομμένης σειράς αποχρώσεων του γαλάζιου, δε θα ήταν αδύνατο, σύμφωνα με το σκεπτικό του, να σχηματίσουμε την ιδέα της «απόχρωσης που λείπει». Η αρχή του Χιουμ ότι κάθε όρος, για να έχει μια νοηματοδότηση, οφείλει να συνδέεται με κάποια εμπειρική εντύπωση, έχει επικροτηθεί πολύ από τους φιλοσόφους αυτού του αιώνα και είναι ένας από τους παράγοντες που ευθύνονται για την κατάταξή του στους εμπειριστές.

Ο Λοκ διαίρεσε την εμπειρία, πηγή όλων των ιδεών μας, σε *αίσθηση* [sensation] και *διανοητική παρατήρηση* [reflection]. Κατ' ανάλογο τρόπο, ο Χιουμ διακρίνει τις αντιλήψεις σε εντυπώσεις αίσθησης και εντυπώσεις στοχασμού. Πάντως, υπάρχουν σημαντικές διαφορές. Για τον Λοκ, οι ιδέες της διανοητικής παρατήρησης αποκτώνται «καθώς ο νους παρατηρεί τις δικές του λειτουργίες»¹⁴ αναφορικά με τις ιδέες της αίσθησης.

Τέτοιες ιδέες είναι αυτές της «αντίληψης», της «σκέψης» και της «πίστης». Για τον Χιουμ, που ακολουθεί τις τροποποιήσεις του Χάτσεσον στον Λοκ, οι αντιλήψεις στοχασμού είναι δευτερογενείς εντυπώσεις, όπως οι ελπίδες και οι φόβοι. Προκαλούνται σ' εμάς από τις αισθήσεις, π.χ. από την ηδονή και τον πόνο. Αυτά που ο Χιουμ αναφέρει ως εντυπώσεις στοχασμού είχαν ταξινομηθεί από τον Λοκ ως τρόποι των αισθήσεων της ηδονής και του πόνου.

Εάν οι εντυπώσεις και οι ιδέες της αίσθησης προκαλούν εντυπώσεις στοχασμού, ποια είναι η *δική τους* αιτία; Για ποιο λόγο τελικά κάνουν την «εμφάνισή τους στην ψυχή»;¹⁵ Ο Χιουμ δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα γι' αυτό, καθώς τον απασχολούν περισσότερο οι αισθητηριακές εντυπώσεις και ιδέες και τα αποτελέσματά τους *από τη στιγμή που εμφανίζονται*. Υποστηρίζει ότι προκύπτουν με «την αποτύπωση των αντικειμένων στα εξωτερικά όργανα»¹⁶, αλλά, αντίθετα με τον Λοκ, πιστεύει ότι δεν είναι ανάγκη να επιμείνει κανείς στο μυστήριο για το πώς τα γεγονότα στον υλικό κόσμο φτάνουν να έχουν πνευματικά αποτελέσματα, καθώς οι τεχνικές λεπτομέρειες ενός τέτοιου ζητήματος ανάγονται στην αρμοδιότητα των φυσιολόγων. Αναφέρει, επίσης, ότι οι αισθητηριακές εντυπώσεις και ιδέες προκύπτουν από «άγνωστες αιτίες»¹⁷, που είναι «απολύτως ανεξήγητες μέσω του ανθρώπινου λόγου»^{18α}. Αυτό που έχει εδώ στο μυαλό του είναι το είδος του μεταφυσικού ερωτήματος που απασχολούσε τον Μαλεμπράνς και τον Μπέρκλεϊ: αν δηλαδή οι αισθητηριακές εντυπώσεις και ιδέες δημιουργούνται από τον εξωτερικό κόσμο ή από το Θεό. Και πάλι όμως, αυτό το ερώτημα δεν είναι «καθοριστικής σημασίας για τους στόχους που έχουμε θέσει προς το παρόν»^{18β}. Αυτή η άρνηση του Χιουμ να εμπλακεί σε ερωτήματα που βρίσκονται πέραν των άμεσων γεγονότων της εμπειρίας είναι μια επιπλέον εμπειριστική γραμμή της σκέψης του.

Πέρα από την αντιστοιχία μεταξύ απλών ιδεών και προηγούμενων εντυπώσεων τις οποίες οι πρώτες αντιγράφουν, συμβαίνει συχνά, όπως στην περίπτωση των αναμνήσεων, η σειρά και ο συνδυασμός των ιδεών μας να αντιστοιχούν με τη σειρά και το συνδυασμό των αρχικών μας εντυπώσεων. Άλλες φορές πάλι, όπως στην περίπτωση της φαντασίας και της σκέψης, δεν υπάρχει ανάλογη αντιστοιχία. Εν πάση περιπτώσει, ο Χιουμ υποστηρίζει ότι πρέπει να υπάρχει κάποια αρχή ή αρχές που να καθορίζουν τη σειρά των ιδεών στη φαντασία και τη σκέψη. Η βαρυντική δύναμη του Νεύτωνα συνδέει τους πλανήτες με τον ήλιο· πρέπει να υπάρχει μια ανάλογη «ήπια δύναμη»^{19α}, «ένα είδος έλξης» που να ομαδοποιεί τις σκέψεις μας. Κανέννας, λέει ο Χιουμ, δεν έχει προσπαθήσει να διατυπώσει μια τέτοια «καθολική... ενοποιό αρχή»^{19β}, ο ίδιος όμως διακρίνει τρεις. Η πρώτη είναι ένα ζήτημα «ομοιότητας»: «η φαντασία μας μεταβαίνει εύκολα από μια ιδέα σε μια οποιαδήποτε άλλη παρόμοια... αυτή η ποιότητα... αποτελεί για τη φαντασία ικανό δεσμό και συσχετισμό»^{19γ}. Έτσι, στο παράδειγμα του Χιουμ, μια εικόνα οδηγεί φυσιολογικά τις σκέψεις μας σε αυτό που απεικονίζει. Η δεύτερη αναφέρεται στην εγγύτητα ή «στη γειτνίαση στο χρόνο και τον τόπο»^{19δ}: όταν κάποιος κάνει αναφορά σ' ένα συγκεκριμένο δωμάτιο, οδηγούμαστε φυσιολογικά στο να σκεφτούμε άλλα τμήματα του ίδιου σπιτιού. Η τρίτη αφορά την «αιτία και το αποτέλεσμα»^{19ε}: η σκέψη μιας πληγής οδηγεί τη σκέψη μας στον πόνο που προκάλεσε. Μεταξύ αυτών των αρχών συσχετισμού ιδεών, δεν υπάρχει καμία «που να παράγει μια ισχυρότερη σύνδεση με τη φαντασία και να κάνει μια ιδέα να ανακαλεί μια άλλη ευκολότερα»^{19στ} απ' ό,τι η τρίτη αρχή.

Υπάρχουν όμως άλλες παρόμοιες αρχές για το συσχετισμό των εντυπώσεων; Για τις εντυπώσεις των αισθήσεων ο Χιουμ μάλλον θα έλεγε ότι υπάρχουν. Όταν έχουμε εμπειρία του χιονιού, υφίσταται συχνά ένας συσχετισμός των εντυπώσεων

της ψυχρότητας και της λευκότητας· και η αιτία του βρίσκεται εν μέρει στη φυσιολογία της αντίληψης και εν μέρει σε δεδομένα που έχουν σχέση με το χιόνι. Ωστόσο, οποιαδήποτε έρευνα περί αυτού θα ανήκε στις αρμοδιότητες της φυσικής και όχι της ηθικής επιστήμης· η «διερεύνηση των αισθήσεών μας είναι περισσότερο θέμα των ανατόμων και των φυσικών φιλοσόφων απ' ό,τι των ηθικών»^{20α}. Οι εντυπώσεις του στοχασμού όμως, αυτές οι δευτερογενείς εντυπώσεις που δεν προκαλούνται από αντικείμενα που δρουν πάνω στις αισθήσεις μας, αλλά από αντιλήψεις της αίσθησης, βρίσκονται στο πεδίο ενδιαφερόντων του Χιουμ. Πράγματι, από τη στιγμή που αυτές αποτελούν τα συστατικά στοιχεία των παθών και των ηθικών συναισθημάτων, είναι «εκείνες που κυρίως αξίζουν την προσοχή μας»^{20β}. Ο Χιουμ εντοπίζει μια αρχή που ορίζει το συσχετισμό τους, την αρχή της «ομοιότητας». Τα πάθη της αγάπης και της καλοσύνης μοιάζουν ως προς το ότι είναι ευχάριστα και τείνουν να οδηγούν το ένα στο άλλο. Στην πορεία της λεπτομερούς του μελέτης για τα φαινόμενα της ανθρώπινης φύσης, ο Χιουμ ανακαλύπτει περισσότερες οργανωτικές και συστηματοποιητικές αρχές, αλλά εκείνες του συσχετισμού είναι οι μόνες που προκύπτουν από την αρχική του γενική τοποθέτηση.

Μ' αυτό το υπόβαθρο ο Χιουμ προσεγγίζει το βασικό του ενδιαφέρον: «τα πάθη, τις επιθυμίες και τα συναισθημάτα μας»²¹ – τα δύο τελευταία μέρη της τριμερούς μελέτης του για την ανθρώπινη φύση και τα θέματα του δεύτερου και του τρίτου βιβλίου της *Πραγματείας*, καθώς και της *Δεύτερης Έρευνας*. Αλλά αυτές οι εντυπώσεις στοχασμού είναι δευτερογενείς ως προς τις ιδέες (και τις εντυπώσεις) της αίσθησης που αποτελούν τις αιτίες τους και που, ως συνέπεια, πρέπει να ερευνηθούν πρώτες. Οι ιδέες της αίσθησης, λοιπόν, είναι το θέμα του πρώτου μέρους της ηθικής επιστήμης που αφορά «τη

νόηση» – καθώς η σκέψη, ο συλλογισμός, η γνώση και η πίστη πραγματεύονται ιδέες.

Στην *Πρώτη Έρευνα*, ο Χιουμ αρχικά παρατηρεί για τη «νόηση» ότι «όλα τα αντικείμενα του ανθρώπινου λόγου ή της έρευνας»^{22α} διαιρούνται σε δύο ομάδες – πρόκειται για μια διαίρεση που σχετίζεται στενά με τη διάκριση του Λοκ μεταξύ «γνώσης» και «πίστης» ή «γνώμης». Από τη μια πλευρά υπάρχουν οι *σχέσεις των ιδεών*, οι εποπτικά ή αποδεικτικά βέβαιες προτάσεις της γεωμετρίας, της άλγεβρας και της αριθμητικής. Συμφωνεί με τον Λοκ ότι αυτές είναι «δυνατό να ανακαλυφθούν από την απλή λειτουργία της σκέψης»^{22β}. Το θεώρημα του Πυθαγόρα, ότι το τετράγωνο της υποτεινουσας ενός ορθογώνιου τριγώνου ισούται με το άθροισμα των τετραγώνων των δύο άλλων πλευρών του, εκφράζει μια σχέση μεταξύ διαφόρων ιδεών. Δε χρειάζεται να πάμε πέραν των ιδεών για να δούμε ότι το θεώρημα είναι αληθές, όπως σε μια απόδειξη. Όσο οι ιδέες μας παραμένουν οι ίδιες, δεν μπορούμε να το συλλάβουμε λάθος. Από την άλλη μεριά, τα *γεγονότα*, όπως ότι ο ήλιος θα ανατείλει αύριο, δεν είναι ούτε εποπτικά ούτε αποδεικτικά βέβαια. Αυτή η πίστη για τον ήλιο δεν εξαρτάται από σχέσεις μεταξύ ιδεών, κατά συνέπεια δεν υπάρχει τίποτα το ακατανόητο ή το αντιφατικό στη σκέψη τού να μην ανατείλει. Κάθε γεγονός και το αντίθετό του είναι δυνατό να συλληφθούν «με την ίδια ευκολία και ευκρίνεια»^{22γ}.

Ο Χιουμ δε βρίσκει προβληματικό το να πιστεύουμε διάφορες σχέσεις ιδεών. Είναι εποπτικά ή αποδεικτικά εύλογες και είναι αδύνατο να σκεφτούμε ότι δε στέκουν. Αλλά αυτό που ερευνά στη συνέχεια λεπτομερώς είναι «εάν η φύση αυτού του στοιχείου είναι εκείνη που επιβεβαιώνει ένα οποιοδήποτε... γεγονός»^{22δ}. Γιατί πιστεύουμε ότι ο ήλιος θα ανατείλει αύριο και δεν πιστεύουμε το εξίσου κατανοητό ότι δε θα ανατείλει; Οι ιδέες μας δε σχετίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε

να το απορρίψουν ως αντίφαση. Κάποια είδη πίστης σε «γεγονότα» δε δημιουργούν πρόβλημα: βασίζονται στην «παρούσα κατάθεση των αισθήσεων» ή «στις καταγραφές της μνήμης μας»^{23α}. Πιστεύω ότι ο ήλιος ανατέλλει διότι το βλέπω. Πιστεύω ότι *ανέτειλε χτες* διότι το είδα και το θυμάμαι. Αλλά τι μπορούμε να πούμε για την πεποίθηση ότι θα ανατείλει αύριο; Αυτό ξεπερνά τη μνήμη ή την παρούσα αισθητηριακή εμπειρία και, καθώς δεν είναι εποπτικά ή αποδεικτικά πιο βέβαιο από την αντίθετη πεποίθηση, υπάρχει ανάγκη να εξηγήσω γιατί έχω αυτήν και όχι την αντίθετή της.

Παρότι δεν υφίσταται εποπτική ή αποδεικτική σχέση μεταξύ των ιδεών του ήλιου και της ανατολής του στο μέλλον, αυτές προφανώς είναι συσχετισμένες στο νου μου. Και, ως φαίνεται, οφείλουν να είναι έτσι δυνάμει τουλάχιστον μιας εκ των τριών αρχών συσχετισμού των ιδεών που ο Χιουμ έχει να προτείνει. Η απαιτούμενη αρχή πρέπει να είναι μία που μας παίρνει από τις εντυπώσεις ή τις ιδέες της παροντικής εμπειρίας και μνήμης και μας μεταφέρει σε κάποιο υποτιθέμενο επόμενο γεγονός, και η μόνη εκ των τριών που κάνει κάτι τέτοιο είναι εκείνη της αιτίας και του αποτελέσματος. Γιατί πιστεύουμε «οποιοδήποτε γεγονός που δεν είναι άμεσα παρόν» όπως, για παράδειγμα, ότι ο φίλος μας βρίσκεται στη Γαλλία; Ο λόγος γι' αυτό θα είναι πάντα κάποιο άλλο παροντικό γεγονός ή ανάμνηση με την οποία έχει μια αιτιακή σύνδεση, ένα γράμμα που έλαβα απ' αυτόν ή μια ανάμνηση των σχεδίων του. Γι' αυτό ο Χιουμ συμπεραίνει ότι «όλοι οι συλλογισμοί που αφορούν γεγονότα φαίνεται ότι θεμελιώνονται στη σχέση Αιτίας και Αποτελέσματος. Μόνο μέσω αυτής της σχέσης μπορούμε να υπερβούμε τη μαρτυρία της μνήμης μας και των αισθήσεων»^{23β}. Αρνούμενος στο ότι «η φύση της μαρτυρίας»^{23γ} που επιβεβαιώνει τα γεγονότα έχει να κάνει με τη συσχετιστική αρχή της αιτίας και του αποτελέσματος, ο

Χιουμ προχωρεί στην έρευνα του «πώς φτάνουμε στη γνώση της αιτίας και του αποτελέσματος»²³⁵.

Η *Πραγματεία* και η *Πρώτη Έρευνα* προχωρούν κατά κάποιον τρόπο διαφορετικά σ' αυτό το σημείο. Η προσπάθεια που γίνεται στην πρώτη να γίνει κατανοητή η ιδέα της αιτίας και στη συνέχεια να βρεθεί η *εντύπωση* από την οποία προέρχεται, γίνεται μόνο συμπτωματικά στη δεύτερη. Εκεί, ο Χιουμ αρχικώς πειθείται εκ νέου σχετικά με το ότι η σχέση αιτίας-αποτελέσματος στην πραγματικότητα δεν είναι μια a priori σχέση μεταξύ ιδεών και ότι «τα γεγονότα» που έχουν να κάνουν με αυτή τη σχέση πράγματι είναι διακριτά από τις εποπτικά ή αποδεικτικά βέβαιες προτάσεις της αριθμητικής και της γεωμετρίας. Οι αιτίες και τα αποτελέσματα, υποστηρίζει, «είναι δυνατό να ανακαλυφθούν όχι με το λόγο, αλλά με την εμπειρία»²³⁶. Δίχως την εμπειρία, και στη βάση των «λογικών ικανοτήτων» του, ο Αδάμ δε θα μπορούσε να γνωρίζει ότι θα πνιγόταν στο νερό. Από τις ιδέες μας, όπως γίνονται κατανοητές από μόνες τους, δεν μπορούμε να έχουμε γνώση των αιτιών και των αποτελεσμάτων. Είναι αδύνατο να συλλάβει κανείς ότι το γινόμενο του τρία επί πέντε δεν ισούται με το μισό του τριάντα. Είναι όμως δυνατό για κάποιον να συλλάβει (δηλαδή δεν υφίσταται a priori αντίφαση στη σκέψη) ότι μια πέτρα που δε στηρίζεται πουθενά δε θα πέσει.

Τα «γεγονότα», τότε, όπως το ότι αυτή η πέτρα, αν αφηθεί, θα πέσει, είναι διαφορετικά από τις σχέσεις των ιδεών. Η πεποίθησή μας για την πέτρα βασίζεται σε παρελθοντική εμπειρία, όχι σε a priori συλλογισμό. Ικανοποιημένος σ' αυτό το σημείο, ο Χιουμ προχωρεί παραπέρα την έρευνα. Πώς ακριβώς αυτή η πεποίθηση σχετίζεται με την παρελθοντική εμπειρία; Γιατί η παρελθοντική εμπειρία θα 'πρεπε να «εκτείνεται στο μέλλον»^{24α} κατ' αυτόν τον τρόπο; Τελικά, είναι άλλο να λέμε ότι «ένα τέτοιο αντικείμενο έχει παρατηρηθεί να

ακολουθείται από ένα τέτοιο αποτέλεσμα»^{24β} και αρκετά διαφορετικό να πούμε ότι «σε άλλα αντικείμενα που, φαινομενικά, είναι παρόμοια θα παρατηρηθούν παρόμοια αποτελέσματα»^{24γ}. Χρειάζεται κάποια εξήγηση του γιατί συνάγουμε το ένα από το άλλο.

Φαίνεται μάλλον, λέει ο Χιουμ, ότι κάνουμε «την υπόθεση ότι το μέλλον θα είναι σύμφωνο με το παρελθόν»: από «αιτίες που εμφανίζονται παρόμοιες, αναμένουμε παρόμοια αποτελέσματα»^{24δ}. Αλλά πώς μορφοποιείται αυτή η υπόθεση στο νου μας; Πώς ακριβώς συσχετίζει την παρελθοντική μας εμπειρία με τις προσδοκίες μας για το μέλλον; Μια πιθανότητα είναι να χρησιμοποιηθεί ως προκείμενη σε ένα επιχείρημα. Ίσως παίρνουμε σαν μία πρώτη προκείμενη ότι «η παρελθοντική μας εμπειρία ήταν αυτού και αυτού του είδους», προσθέτουμε σ' αυτήν μια δεύτερη προκείμενη, ότι «το μέλλον θα είναι σαν το παρελθόν», κι έπειτα συμπεραίνουμε ότι «η μελλοντική μας εμπειρία θα είναι αυτού και αυτού του παρόμοιου είδους».

Αν η υπόθεση που κάνουμε, ότι «το μέλλον θα είναι σαν το παρελθόν», λειτουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο, ως προκείμενη σε κάποιο αποδεικτικό συλλογισμό περί γεγονότων, τότε πρέπει η ίδια να είναι μια «σχέση ιδεών» ή ένα ακόμη «γεγονός». Από τη μια πλευρά, πάντως, όπως το γεγονός ότι πιστεύουμε ότι αυτή η αστήρικτη πέτρα θα πέσει δεν είναι a priori θέμα σχέσεων μεταξύ ιδεών, ομοίως δεν είναι a priori ζήτημα ότι το μέλλον θα είναι σαν το παρελθόν. Δεν υφίσταται a priori λόγος, σύμφυτος με τις ιδέες καθαυτές, για τον οποίο το μέλλον θα είναι όντως όπως το παρελθόν. Δεν υφίσταται «αντίφαση [στο να πούμε] ότι η πορεία της φύσης μπορεί να αλλάξει»^{24ε}. Από την άλλη πλευρά όμως, δεν μπορεί απλώς να είναι ένα επιπλέον γεγονός. Γιατί τότε ποια θα μπορούσε να είναι η φύση του συλλογισμού σχετικά με αυτό; Εάν η πεποίθηση για κάποιο γεγονός, που ξεπερνά την παρούσα εμπειρία

και τη μνήμη, είναι αποτέλεσμα επιχειρήματος που εξαρτάται από την προκειμένη «το μέλλον θα είναι σαν το παρελθόν», τότε αυτή η προκειμένη, στην περίπτωση που η ίδια αποτελεί γεγονός, με τη σειρά της θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα παρόμοιου επιχειρήματος. Ο Χιουμ λέει ότι «προφανώς θα κάναμε κύκλο»^{25α} προκειμένου να εξηγήσουμε τις πεποιθήσεις μας για γεγονότα κατ' αυτόν τον τρόπο. Έτσι, η παρελθοντική και η παροντική εμπειρία μας δε σχετίζονται με τις προσδοκίες μας για το μέλλον μέσω κάποιου συλλογισμού που έχει ως προκειμένη «το μέλλον θα είναι σαν το παρελθόν». Μεταβαίνοντας από παρελθοντικές στιγμές συγκεκριμένου είδους σε παρόμοιες μελλοντικές στιγμές, δε «δεσμευόμαστε από επιχειρήματα»^{25β}. Αυτό το συμπέρασμα είναι αναπόφευκτο ακόμα και για γενικότερους λόγους: «Οι πιο αμαθείς κι ανόητοι χωρικοί, τα παιδιά, ακόμα και τα κτήνη» σίγουρα δεν οδηγούνται από τις παρελθοντικές τους εμπειρίες σε προσδοκίες για το μέλλον «μέσω κάποιας διαδικασίας επιχειρήματος ή μεθοδικού συλλογισμού»^{25γ}. Έτσι λοιπόν, είτε πρέπει να εγκαταλείψουμε την ιδέα ότι η υπόθεση της ομοιότητας του μέλλοντος με το παρελθόν σχετίζεται με τη διαμόρφωση πεποιθήσεων περί συγκεκριμένων μελλοντικών γεγονότων, είτε πρέπει να βρούμε κάποια εναλλακτική εκδοχή για τον τρόπο με τον οποίο αυτή η υπόθεση εμφανίζεται στο νου μας.

Η εναλλακτική λύση του Χιουμ είναι τόσο απλή όσο και ευφυής. Εάν κατανοηθεί σωστά η παρατήρηση ότι, κατά τη διαμόρφωση πεποιθήσεων για το μέλλον, φαίνεται να προχωρούμε βάσει της υπόθεσης ότι το μέλλον θα είναι όπως το παρελθόν, τότε θα φανεί ότι πρόκειται απλά και μόνο για την παρατήρηση ενός αποτελέσματος που προκαλούν στο νου μας «η συνήθεια και το έθιμο»^{25δ}. Η διανοητική μετάβαση από την παρατήρηση ότι «ένα τέτοιο αντικείμενο έχει παρατηρηθεί να έχει αυτά ακριβώς τα αποτελέσματα»^{25ε} στην προσδοκία ότι

«σε άλλα αντικείμενα, κατά τα φαινόμενα παρόμοια, θα παρατηρηθούν παρόμοια αποτελέσματα» δε συνιστά λογική μετάβαση. Πρόκειται για την εκδήλωση μιας διανοητικής συνήθειας που έχει αναπτυχθεί ως αποτέλεσμα εκείνης της παρελθοντικής εμπειρίας. Το ότι υπάρχει μια τέτοια συνήθεια του νου είναι, κατά τον Χιουμ, μια αρχή που δεν έχουμε παρά να τη δεχτούμε. Αλλά η γενική ιδέα είναι απολύτως λογική. Είναι αρκετά γνωστό ότι η επανάληψη μιας οποιασδήποτε συγκεκριμένης πράξης «δημιουργεί μια φυσική τάση να επαναλάβουμε την ίδια πράξη»²⁶.

Αυτή η αρχή της διανοητικής εξοικείωσης εξηγεί το γιατί η ιδέα μιας πέτρας που αφήνεται αστήρικτη θα έπρεπε να συσχετιστεί στο νου με την ιδέα της πτώσης της. Επίσης, εξηγεί το γιατί, όταν βλέπω ή έχω την εντύπωση της πέτρας που πρόκειται να αφηθεί αστήρικτη, συμβαίνει να έχω την ιδέα ή τη σκέψη της πτώσης της. Γιατί όμως να διαμορφώσω, σ' αυτή τη δεύτερη περίπτωση, την προσδοκία της πτώσης της; Γιατί να πιστέψω ότι θα πέσει; Σύμφωνα με τον Χιουμ, οι πεποιθήσεις είναι αναβιωμένες, ζωντές ιδέες. Δεν είναι, βέβαια, τόσο ζωντανές όσο οι εντυπώσεις. Εν πάση περιπτώσει, η πεποίθηση ότι κάτι συμβαίνει ή πρόκειται να συμβεί δεν μπορεί να ταυτίζεται με την εντύπωση αυτού του πράγματος τη στιγμή που συμβαίνει. Παρ' όλ' αυτά, οι πεποιθήσεις είναι πιο ζωντανές από τις απλές ιδέες ή σκέψεις. Γιατί όμως τότε –για να επαναλάβουμε την ερώτηση– πρέπει οι διανοητικές μου συνήθειες, μαζί με την παροντική εντύπωση της πέτρας που θα αφηθεί αστήρικτη, να οδηγούν στην πεποίθηση, την αναβιωμένη ιδέα, ότι θα πέσει; Η απάντηση του Χιουμ είναι απλά ότι η ζωνρότητα αυτής της εντύπωσης οδηγεί στη συσχετιζόμενη ιδέα, ζωντανεύοντάς την και μετασχηματίζοντάς την από απλή ιδέα ή σκέψη σε πεποίθηση ή προσδοκία. Η πίστη σε ένα οποιοδήποτε γεγονός που δεν έχει παρατηρηθεί είναι συνδυα-

σμένο αποτέλεσμα της διανοητικής συνήθειας και μιας παρούσας εντύπωσης.

Έχοντας βρει σε πολλές περιπτώσεις ότι... η φλόγα και η θερμότητα, το χιόνι και το κρύο... πάντα είναι συνδυασμένα μεταξύ τους, εάν η φλόγα ή το χιόνι παρουσιαστούν στις αισθήσεις εκ νέου, ο νους οδηγείται από συνήθεια στην προσδοκία θερμότητας ή κρύου και στην *πεποίθηση* ότι μια τέτοια ποιότητα... θα ανακαλυφθεί με μια εγγύτερη προσέγγιση²⁷.

Το συμπέρασμα, λοιπόν, είναι ότι οι πεποιθήσεις για τα «γεγονότα» που υπερβαίνουν την παρούσα μαρτυρία των αισθήσεων δεν αποτελούν αποτέλεσμα συλλογισμού. Δεν πιστεύουμε ότι αυτή η πέτρα θα πέσει επειδή η ιδέα του να μην πέσει είναι *α priori* ασύμβατη με την ιδέα του να έχει αφεθεί αστήρικτη, ή επειδή προσθέτουμε στο γεγονός ότι παρόμοιες πέτρες έχουν πέσει στο παρελθόν την προκειμένη «το μέλλον θα είναι σαν το παρελθόν». Πιστεύουμε ότι αυτή η πέτρα θα πέσει ως αποτέλεσμα τόσο του γεγονότος ότι τη βλέπουμε να έχει μείνει τη στιγμή αυτή αστήρικτη, όσο και της συνήθειας που δημιουργήθηκε με το να βλέπουμε στο παρελθόν πέτρες να πέφτουν. Αυτό το συμπέρασμα έχει μεγάλη σημασία για τον Χιουμ. Σημαίνει ότι οι πεποιθήσεις μας για «γεγονότα» είναι πράγματα που σχηματίζονται μέσα μας ως αποτέλεσμα συστατικών αρχών της ίδιας μας της φύσης, παρά πράγματα που εμείς διαμορφώνουμε για λογαριασμό μας. Μια τέτοια πεποίθηση

είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα από την τοποθέτηση του νου σε ανάλογες περιστάσεις. Πρόκειται για μια λειτουργία της ψυχής, όταν βρισκόμαστε στην ανάλογη κατάσταση, λειτουργία τόσο αναπόφευκτη όσο αναπόφευκτο είναι να αισθανθεί κανείς το πάθος της αγάπης όταν αποκομίζει οφέλη ή, αντίθετα, το πάθος του μίσους όταν υφίσταται πλήγματα... [Τέτοιες πεποιθήσεις είναι] ένα είδος φυσικών ενστίκτων, που κανένας συλλογισμός ή διαδικασία σκέψης και νόησης δεν μπορεί να δημιουργήσει ή να εμποδίσει²⁸.

Η ερμηνεία της πίστης σε «γεγονότα» ως «είδους φυσικών ενστίκτων»²⁹, ως κάτι που είναι περισσότερο «μια πράξη του αισθητικού παρά του γνωστικού μέρους της φύσης μας», είναι ένα από τα διακριτικά γνωρίσματα στη φιλοσοφία του Χιουμ. Είναι το αποτέλεσμα της άποψης εκείνης που πήρε από τον Χάτσεσον σχετικά με τις ηθικές κρίσεις και της εφαρμογής της στη νόηση. Γιατί, όπως θα δούμε, οι ηθικές κρίσεις εκλαμβάνονται από τον Χιουμ ως ζήτημα αναδραστικών αισθημάτων και συναισθημάτων, που αντιτίθενται στο λόγο.

Θα ήταν χρήσιμο εδώ να σκεφτούμε τη σχέση του Χιουμ με τη σκεπτικιστική παράδοση, καθώς η δεύτερη αποτέλεσε χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας από τα μέσα του 16ου αιώνα. Είναι άραγε η άποψη του Χιουμ όσον αφορά τις πεποιθήσεις για «γεγονότα» μια έκφραση του σκεπτικισμού; Υποστηρίζοντας πρώτα ότι δε βασίζονται στο λόγο και στο επιχείρημα και, στη συνέχεια, εξηγώντας με ποιο τρόπο προκύπτουν από τη συνήθεια, το έθιμο και τους συνειρμικούς μηχανισμούς του νου, μήπως λέει ότι, παρότι έχουμε αναμφισβήτητα τέτοιες πεποιθήσεις, αυτές στερούνται επαρκούς εγγύησης και δικαιολόγησης; Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι δεν κάνει κάτι τέτοιο και ότι δε δείχνει κανένα ενδιαφέρον για το εάν οι πεποιθήσεις μας είναι ή όχι δικαιολογημένες; Το ενδιαφέρον του είναι [πράγματι] μόνον περιγραφικό, αφορά δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο οι πεποιθήσεις εμφανίζονται. Τελικά, όταν συζητεί την πίστη μας στην ύπαρξη εξωτερικού κόσμου στην *Πραγματεία*, λέει με σαφήνεια ότι το ερώτημα δε βρίσκεται στο εάν η πίστη μας είναι αληθινή, αλλά στο *γιατί* την έχουμε. Παρ' όλ' αυτά, είναι κοινή αντίληψη ότι ο Χιουμ γίνεται σκεπτικιστής όταν υποστηρίζει ότι αυτές οι συνηθισμένες πεποιθήσεις περί «γεγονότων» (όπως επίσης και η πίστη μας στην ύπαρξη εξωτερικού κόσμου και στη συνέχεια στην ύπαρξη της ταυτότητας του προσώπου) δε βασίζονται στο λόγο. *Υποστηρίζει* ότι αυτές οι πεποιθήσεις

είναι *αδικαιολόγητες*. Όσο σωστή κι αν είναι η παραπάνω άποψη, η εξήγηση του ότι οι πεποιθήσεις προκύπτουν από τη συνήθεια και από διάφορες αρχές ή μηχανισμούς της ανθρώπινης φύσης δεν εννοείται προφανώς ως ενίσχυση του σκεπτικιστικού ισχυρισμού ότι είναι *αδικαιολόγητες*. Αντίθετα, αυτή η εξήγηση μοιάζει να προσορίζεται ως απάντηση στην πρόκληση των σκεπτικιστικών επιχειρημάτων που ο ίδιος επιδοκιμάζει. Πώς συμβαίνει αυτό;

Σύμφωνα με τους Πυρρώνειους σκεπτικιστές, οφείλουμε να αναστείλουμε την κρίση για οποιοδήποτε ζήτημα. Αναγνωρίζουν ότι αυτού του είδους η αναστολή της κρίσης δεν είναι *πρακτική* κι έτσι, ενώ ρίχνουν το σπόρο της αμφιβολίας για τις ικανότητές μας να αποκτήσουμε γνώση, προσθέτουν επιπλέον ότι ο καθένας θα όφειλε να ζει την καθημερινότητά του με τις κοινές πεποιθήσεις και συνήθειες της κοινωνίας στην οποία ανήκει. Στα προηγούμενα κεφάλαια εξετάστηκαν οι απαντήσεις του Μπέικον, του Γκασεντί, του Λοκ και του Μπέργκλεϊ σ' αυτού του είδους το σκεπτικισμό. Με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετική έκταση ο καθένας, όλοι αυτοί δε δέχονται τη σκεπτικιστική γενική αναστολή της κρίσης. Η απάντηση του Χιουμ, ενσωματωμένη στη γενική θεωρία του περί πεποιθήσεων, είναι διαφορετικού είδους. Δεν ισχυρίζεται ότι μια *καθολική αναστολή της κρίσης είναι περιττή*. Ούτως ή άλλως, δε βρίσκει κανένα λάθος στα σκεπτικιστικά επιχειρήματα. Αυτό που λέει είναι ότι μια τέτοια αναστολή είναι *ανθρώπινα αδύνατη*. Με τον τρόπο που είναι συγκροτημένη η ανθρώπινη φύση, δεν μπορούμε να *επιλέξουμε* την αναστολή της κρίσης για ερωτήματα όπως αν ο ήλιος θα ανατείλει αύριο. Όσο σωστά κι αν είναι τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα, για τον Χιουμ δεν μπορούν να μας οδηγήσουν στο να εγκαταλείψουμε τις πεποιθήσεις μας. Εφόσον οι πεποιθήσεις μας δεν είναι προϊόν συλλογισμού, αλλά *αναπόφευκτο αποτέλεσμα των δια-*

νοητικών μας κατασκευών, τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα δεν μπορούν να έχουν αυτό το αποτέλεσμα.

Αυτό δε σημαίνει ότι δεν έχουν κατ' ανάγκη κάποια συνέπεια. Οι Πυρρώνειοι σκεπτικιστές οραματίζονταν ότι τα επιχειρήματά τους, μαζί με τη συνακόλουθη επιφύλαξη έναντι της κρίσης για όλα τα ζητήματα, θα οδηγούσαν στη μακάρια ηρεμία του πνεύματος. Κατά την άποψη του Χιουμ, κάνουν μάλλον το αντίθετο· δεν κάνουν τίποτ' άλλο από το να δημιουργούν «*κατάπληξη και σύγχυση*»³⁰.

Το *έντονο* αποτέλεσμα από τη θέα αυτών των πολλαπλών αντιφάσεων και ατελειών του ανθρώπινου λόγου μ' έχει τόσο αναστατώσει και άναψε φωτιά στο μυαλό μου, που είμαι έτοιμος να απορρώψω όλες τις πεποιθήσεις και τους συλλογισμούς... Νιώθω σύγχυση απ' όλα αυτά τα ερωτήματα και αρχίζω να φαντάζομαι τον εαυτό μου στην πιο αξιοθρήνητη κατάσταση που μπορεί κανείς να φανταστεί, περικυκλωμένο από το πιο βαθύ σκοτάδι^{31α}.

Η άποψη ότι τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα αποτυγχάνουν να πείσουν παρά την ισχύ τους, επειδή *δεν μπορούμε να εγκαταλείψουμε τις πεποιθήσεις μας, εξηγεί και το γιατί «καταπλήσσουν και δημιουργούν σύγχυση»*. Τι άλλο μπορεί να περιμένει κανείς από ευλογοφανή επιχειρήματα που αντιτίθενται σε πεποιθήσεις διαμορφωμένες ως *αναπόφευκτα αποτελέσματα της εμπειρίας για την ανθρώπινη φύση μας*; Το αντίδοτο σε μια τέτοια «σύγχυση» είναι απλώς η *αδιαφορία απέναντι στα επιχειρήματα που τη δημιούργησαν*. Οι προτιμήσεις του Χιουμ είναι το δείπνο με φίλους και μία ή δύο παρτίδες τάβλι. Μετά απ' αυτό, τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα δεν μπορούν παρά να μοιάζουν «*ψυχρά και τραβηγμένα*»^{31β}.

Παρ' όλ' αυτά, όμως, ο Χιουμ δε νομίζει ότι οι πεποιθήσεις μας είναι *όλες* εξίσου φυσικές και ενστικτώδεις ή ότι υπόκεινται εξίσου στη σκεπτικιστική αμφισβήτηση. Τα σκεπτικιστικά

επιχειρήματα που αντίκεινται σε κάποιες απ' αυτές –ιδιαίτερα σε κάποιες που υποστηρίζουν οι φιλόσοφοι, όπως την πίστη στην ύπαρξη «ουσιωδών μορφών»– είναι ικανά να πείσουν. Μεταξύ των αρχών που ενδέχεται να δημιουργήσουν πίστη, ο Χιουμ κάνει τη διάκριση ανάμεσα σ' αυτές που είναι «μόνιμες, ακαταμάχητες και καθολικές, όπως η συνήθης μετάβαση από τις αιτίες στα αποτελέσματα», και σ' εκείνες που είναι «μεταβλητές, αδύναμες και ακανόνιστες»³². Οι πρώτες είναι

το θεμέλιο όλων των σκέψεων και πράξεών μας, έτσι ώστε η αναίρεσή τους επισύρει υποχρεωτικά την άμεση εξαφάνιση και καταστροφή της ανθρώπινης φύσης... [Οι δεύτερες δεν είναι] ούτε αναπόφευκτες για το ανθρώπινο είδος ούτε αναγκαίες, ούτε καν ιδιαίτερης χρησιμότητας, προκειμένου να αντεπεξέλθει κανείς στη ζωή. Αντίθετα, παρατηρείται ότι λαμβάνουν χώρα μόνο στον ασθενή νου και, αντίθετες καθώς είναι με τις άλλες αρχές της συνήθειας και του συλλογισμού, μπορούν εύκολα να ανατραπούν μέσω μιας πρέπουσας σύγκρουσης και αντίθεσης³³.

Πέρα από την επεξήγηση της διαμόρφωσης των πεποιθησεων για τα «γεγονότα», κάνοντας αναφορά στις αρχές συσχετισμού της «αιτίας και του αποτελέσματος», ο Χιουμ δίνει μεγάλη προσοχή στην ιδέα της «αιτίας». Διαπιστώνει ότι στην ιδέα αυτή εμπλέκονται η ιδέα της «διαδοχής» –διότι τα αποτελέσματα έπονται των αιτιών–, η ιδέα της «γειννίασης» στο χρόνο και το χώρο –καθώς, αν και δε «συνδέονται με μια αλυσίδα αιτιών»³⁴, τα αποτελέσματα δε βρίσκονται μακριά από τις αιτίες τους– και, τέλος, η ιδέα κάποιας «αναγκαίας σύνδεσης» μεταξύ τους, εφόσον οι αιτίες θεωρείται ότι δημιουργούν τα αποτελέσματά τους. Αυτή η τελευταία ιδέα είναι βέβαια σημαντική για τον Χιουμ, που, παραμερίζοντας τις άλλες, προσπαθεί να εντοπίσει την εντύπωση από την οποία προέρχεται. Στη θεωρία του σχετικά με το πού δεν πρόκειται να εντοπιστεί, ο Χιουμ είναι επηρεασμένος σε μεγάλο βαθμό από τον Μαλεμπράνς.

Στην εμπειρία μας δεν υφίσταται τέτοια εντύπωση αναγκαίας σύνδεσης ανάμεσα σε οποιοδήποτε αίτιο και αποτέλεσμα. Όταν βλέπουμε μια μπάλα του μπιλιάρδου να προκαλεί την κίνηση μιας άλλης, «ό,τι εμφανίζεται στις εξωτερικές αισθήσεις»^{35α} είναι μια σειρά κινήσεων. Η παρατήρηση ενός συγκεκριμένου παραδείγματος αιτίας και αποτελέσματος δε μας δίνει την εντύπωση «οιασδήποτε δύναμης ή αναγκαίας σύνδεσης, οιασδήποτε ποιότητας που να συνδέει το αποτέλεσμα με το αίτιο και να καθιστά το ένα βέβαιη συνέπεια του άλλου»^{35β}. Μήπως, τότε, η ιδέα προέρχεται από τη συνείδηση της δύναμης που έχουμε πάνω στο ίδιο μας το σώμα; Ο Χιουμ δεν πιστεύει κάτι τέτοιο. Έχουμε σίγουρα αντίληψη του ότι «η κίνηση του σώματός μας ακολουθεί την προσαγή της βούλησής μας»^{35γ}, αλλά είναι εξίσου βέβαιο ότι μια τέτοια διαδοχή απλώς μας παρουσιάζεται σαν απλό γεγονός, σαν την κίνηση της μπάλας του μπιλιάρδου όταν προσκρούει πάνω της μια άλλη. «Η δύναμη ή η ενέργεια που το προκαλεί, ομοίως προς άλλα φυσικά γεγονότα, είναι άγνωστη και ασύλληπτη»³⁶. Θα λέγαμε ότι αρχίζει να φαίνεται πως δεν υπάρχει εντύπωση αντίστοιχη της υποτιθέμενης ιδέας της σύνδεσης μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος. Όλα τα συμβάντα, είτε του υλικού κόσμου είτε μεταξύ του νου μας και του υλικού κόσμου, «μοιάζουν εξαιρετικά σκόρπια και διακριτά»^{37α}. Παρατηρούμε το ένα πράγμα να ακολουθεί το άλλο, την κίνηση μιας μπάλας να ακολουθεί τη σύγκρουσή της με την άλλη, την κίνηση ενός χεριού να ακολουθεί μια ενέργεια της βούλησης, «αλλά ποτέ δεν είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε κανένα δεσμό μεταξύ τους. Φαίνονται συνδεδεμένα, αλλά ποτέ συνδεδεμένα»^{37β}. Κι όμως, αν δεν υπάρχει εντύπωση, δεν μπορεί να υπάρχει ιδέα, συνεπώς η συζήτηση περί σύνδεσης μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων θα πρέπει να είναι άνευ νοήματος.

Παρ' όλ' αυτά, υπάρχει μια επιπλέον πιθανή πηγή της ιδέας: έχει να κάνει με τη *συνεχή* παρατήρηση (άντιθετα με την αποσπασματική) του συνδυασμού των σφαιρών του μπιλιάρδου, καθώς η μια χτυπά την άλλη. Τελικά, συμβαίνει συχνά να αρχίζουμε να αναγνωρίζουμε αιτιακές συνδέσεις μεταξύ συμβάντων μόνο μετά από επαναληπτική εμπειρία. Επιπλέον, σκεπτόμενοι τις πεποιθήσεις για τα «γεγονότα», γνωρίζουμε ήδη ότι η επαναληπτική εμπειρία των συνδυασμένων συμβάντων οδηγεί στην καθιέρωση μιας διανοητικής συνήθειας, έτσι ώστε μια νέα εντύπωση κάποιου από τα συμβάντα να οδηγεί στην πεποίθηση ή την προσδοκία για το άλλο. Ο Χιουμ συμπεραίνει ότι αυτό που συγκροτεί την εντύπωση, η οποία με τη σειρά της είναι η πηγή της ιδέας της αιτιακής σύνδεσης, είναι αυτή η προσδοκία, το *αίσθημα* της σύνδεσης που αποκτούμε ως αποτέλεσμα της διανοητικής συνήθειας. Η «σύνδεση... που αισθανόμαστε στο νου, αυτή η καθ' ἑξιν μετάβαση της φαντασίας από ένα αντικείμενο στο συνηθισμένο του ακόλουθο, είναι το συναίσθημα ή η εντύπωση από την οποία διαμορφώνουμε την ιδέα της δύναμης ή της αναγκαίας σύνδεσης»^{37γ}. Με τους όρους που συζητήσαμε προηγουμένως, η εντύπωση της αναγκαίας σύνδεσης είναι μια εντύπωση στοχασμού. Προκαλείται από την επανάληψη ποικίλων εντυπώσεων και αισθήσεων.

Το συμπέρασμα του Χιουμ ότι, όσον αφορά τα εξωτερικά αντικείμενα που αποτελούν αιτίες και αποτελέσματα, το μόνο που υπάρχει είναι ένας σταθερός συνδυασμός, χρησιμοποιείται για να θίξει το ερώτημα της ελεύθερης βούλησης. Σύμφωνα με τους οπαδούς της ελευθερίας της βούλησης, εκτελώντας τις πράξεις μας έχουμε την «ελευθερία» να κάνουμε ό,τι θέλουμε. Σύμφωνα με τους ντετερμινιστές, δεν είμαστε ελεύθεροι, αλλά υποκείμενοι στον ίδιο «εξαναγκασμό» όπως οι κινήσεις και οι λειτουργίες των αντικειμένων του φυσικού κόσμου. Αναλαμβάνοντας αυτό που ο ίδιος καλεί «συμφιλιωτικό πρόγραμμα»^{38α}, ο

Χιουμ υποστηρίζει ότι η διαφωνία «ως τώρα περιστρεφόταν μόνο γύρω από λέξεις». Και οι δύο πλευρές συμφωνούν ότι τα αντικείμενα του φυσικού κόσμου τελούν υπό το κράτος του αιτιακού «εξαναγκασμού», πράγμα που σημαίνει –εκτός αν κάνουν το λάθος να «προβάλλουν τον καθορισμό της σκέψης στα εξωτερικά αντικείμενα και να υποθέτουν κάποιου είδους πραγματική και κατανοητή σύνδεση μεταξύ τους»³⁹– ότι υπάρχει μια κανονικότητα στις λειτουργίες τους. Αλλά, όπως ο Χιουμ καταδεικνύει, δεν υπάρχει διαφορά, όσον αφορά την κανονικότητα και τη συνέχεια, μεταξύ των λειτουργιών της ύλης και των εκούσιων πράξεων των ανθρώπινων όντων. «Ένας άνθρωπος που το μεσημέρι αφήνει το γεμάτο πορτοφόλι του στο πεζοδρόμιο της Charing-Cross, μπορεί να περιμένει τόσο ότι θα κάνει φτερά, όσο και ότι θα το βρει άθικτο μια ώρα αργότερα»^{38β}. Οι λειτουργίες των φυσικών σωμάτων δεν είναι πιο «εξαναγκαστικές» από τις ανθρώπινες πράξεις, διότι, εκτός από μια τάση του νου να διαμορφώνει προσδοκίες γι' αυτές, το μόνο που υφίσταται είναι η κανονικότητα και ο σταθερός συνδυασμός. Οι ανθρώπινες πράξεις δεν είναι λιγότερο εξαναγκαστικές από τις λειτουργίες των φυσικών σωμάτων: «Η σύζευξη μεταξύ κινήτρων και εθελοντικών πράξεων είναι τόσο κανονική και ομοιόμορφη, όσο και η αντίστοιχη μεταξύ της αιτίας και του αποτελέσματος σε οποιονδήποτε τομέα της φύσης»^{38γ}.

Ο Χιουμ είναι αρκετά προσεκτικός ώστε να τονίζει ότι αυτή η άποψη περί ανθρώπινης δράσης δεν εγκυμονεί κινδύνους για τη θρησκεία ή για την ηθικότητα. Στην πραγματικότητα, όπως υποστηρίζει, είναι ουσιώδης για την υποστήριξή τους. Οι νόμοι, τόσο οι θεϊκοί όσο και οι ανθρώπινοι, βασίζονται στην υπόθεση ότι υπάρχει κανονικότητα μεταξύ κινήτρου και δράσης. Όπου δεν υφίσταται παρόμοια κανονικότητα, δεν επιδοκιμάζουμε ούτε αποδοκιμάζουμε. Όπου οι πράξεις «δεν προκαλούνται από κάποια αιτία που εδράζεται στο χαρακτήρα και στην προ-